

QIZILCA DÖVLƏT TƏBİƏT YASAQLIĞININ TAKSONOMİK TƏRKİBİ VƏ EKSPOZİSİYASI

M.Y.HƏSƏNOVA, N.H.MƏMMƏDOVA., S.Ə.ƏLİYEVƏ, L.Ə.ATAYEVA,
AMEA Dendralogiya İnstitutu

Məqalədə Qızılca Dövlət Təbiət Yasaqlığında ekspozisiyalar, formasiya və assosiyasının növ tərkibi haqqında məlumat verilmişdir. Bitki asosiasiyasının, bioekoloji xüsusiyyətləri öyrənməmişdir. Tərəfimizdən aparılan tədqiqatlar zamanı yasaqlığın flora biomüxtəlifliyi o cümlədən ağac və kolların növ tərkibi, bioekoloji xüsusiyyətləri, relyefi, yayılma arealları kompleks şəkildə tədqiq edilmişdir. Tədqiqat zamanı genetik fondun mühafizəsi, biomüxtəlifliyin, ekosistemin, təbii bitki novlərinin taksonomik tərkibi elmi əsaslarla araşdırılmışdır.

Açar sözlər: ekspozisiya, formasiya, assosiasiya.

Azərbaycan çox zəngin və rəngarəng bitki örtüyünə malikdir. Alimlərimiz tərəfindən flora biomüxtəlifliyi, ağac və kolların növ tərkibi, bioekoloji xüsusiyyətləri, bitkilərin yayılma arealları kompleks şəkildə hər tərəfli öyrənilmişdir. L.İ.Prilipko (1954), İ.S.Cəfərov (1967), V.C.Hacıyev (1971, 1983, 1991), V.C.Hacıyev, S.H.Musayev (1996), T.S.Məmmədov və digər respublikamızın görkəmli alimləri ağac və kol bitkiləri haqqında öz elmi əsərlərində geniş məlumat vermişlər. Bitkilərin qorunması, məhv olmasının qarşısının alınması üçün Milli Parklar, Dövlət Qoruqları, Dövlət Təbiət Yasaqlıqları təşkil edilmişdir. Azərbaycanda ilk yasaqlıq 1961-ci ildə yaradılmışdır. 1993-cü ilə qədər yasaqlıqların yaradılması prosesi davam etdirilmişdir. 2003-cü ildə yenidən yasaqlıqların yaradılmasına başlanılmış və həmin ildə Qax, 2005-ci ildə isə Arazboyu və Hirkan, 2008-ci ildə Zaqatala, 2009-cu ildə isə Arpaçay və Rvarud və s. Dövlət Təbiət Yasaqlıqları yaradılmışdır.

Qorudan fərqli olaraq yasaqlıq hansı təşkilatın ərazisində yerləşirsə həmin təşkilata baxır, məs. fermer, meşə təsərrüfatı və s. Yasaqlıq daimi və müvəqqəti (10 ilə qədər) ola bilər. Əgər qoruqlarda mütləq qoruma rejimi tətbiq olunursa, Yasaqlıqda istirahət evləri, turist bazaları tikintiləri var. Yasaqlıqda bitki örtüyü: nadir və nəslə kəsilməkdə olan bitkilər, təsərrüfat əhəmiyyətli bitkilər, dərman bitkiləri mühafizə edilir. Qızılca Dövlət Təbiət Yasaqlığı 1984-cü ilin fevralında Gədəbəy meşə təsərrüfatının Qızılca meşəçiliyi sahəsində yaradılmışdır. Dəniz səviyyəsindən 1500-2000m hündürlükdə yerləşir. Tədqiqat aparılan ərazi Azərbaycan Respublikasının qərb zonasında yerləşərək Gədəbəy inzibati-coğrafi rayonunu əhatə edir. Dövlət Yasaqlığının yaradılmasında əsas məqsəd ərazinin təbiət kompleksini,

xüsusilə məhv olmaq təhlükəsinə məruz qalan bitki nümunələrini qorumaqdır.

Təhlil və müzakirə. Tərəfimizdən Gədəbəy dağ ətəyi ərazisində yerləşən Qızılca Dövlət Təbiət Yasaqlığına çoxsaylı ekspedisiyalar təşkil edilmişdir. Hal-hazırda Qızılca Dövlət Təbiət Yasaqlığı Şəmkir Regional Meşə Təsərrüfatına tabeçilik göstərir.

Ekspedisiyamızın əsas məqsədi 5135 hektar ərazinin təbiət kompleksini, nadir və nəslə kəsilməkdə olan bitki növlərinin elmi əsaslarla araşdırılması olmuşdur. Tədqiqat ərazisinin dağ sistemləri dərin dərələrlə parçalanmışdır. Yasaqlıqda bir neçə kiçik çay vardır ki, bu çaylar əsasən 50% qurunt suları, 50%-i isə qar-yağış suları ilə qidalanır. Çaylar aprel-iyun aylarında gur sulu olur. Relyef bitki örtüyünün tərkibinə və sıxlığına təsir göstərməklə, torpaqəmələgəlmə prosesində iştirak edir. Onun təsiri altında əraziyə yağıntının və temperaturun hündürlükdən və buxarlılıqdan asılı olaraq dəyişkənliyi baş verir. Ərazidə meşə və meşə altından çıxmış dağ-bozqır bitkiləri inkişaf etmişdir. Tədqiqat apardığımız ərazi flora biomüxtəlifliyi baxımından çox zəngin olmaqla, bu botaniki-coğrafi bölgə öz relyef quruluşuna görə səhradan-subalpadək nadir bitkiləri müxtəlif bitkilik tiplərində cəmləşdirmişdir. Yasaqlıq ərazisində lokal formada *Paliurus* Mill., *Frangula* Mill., *Cotoneaster* Medic., *Coryulus* L., *Sprea* L., *Sorbus* L., *Crataegus* L., *Rhus* L. formasiylara rast gəlmək olur; *Acer* L., *Quercus* L., *Ulmus* L., *Carpinus* L. və s. cinslərindən olan bitkilər xüsusi formasiyalar yaradır və yaxşı dağ-kserofit bitkiliyinin formalaşmasında bilavasitə iştirak edir. Tədqiqat zamanı torpaq və bitki örtüyünün formasiyaları üzrə növ tərkibi, quruluşu müəyyən olunmuş, bitkilər araşdırılmışdır.

Yasaqlıq ətrafında qaratikan kolları üstünlük təşkil edir. Meşənin yol kənarlarında adi zirinc və itüzümü forması yaraşdır. Tədqiqat ərazisində Qarmaqvari şam geniş bir ərazini əhatə etmişdirsə də həmin ərazidə digər ağac və kol bitkiləri tamamiylə sıxışdırılaraq yalnız həmin ərazinin kənarlarında inkişaf etmişdir.

Ekspedisiyalar ərəfəsində tərəfimizdən aparılan tədqiqatlar zamanı yasaqlığın flora biomüxtəlifliyi o cümlədən ağac və kolların növ tərkibi, bioekoloji xüsusiyyətləri, relyefi, yayılma arealları kompleks şəkildə tədqiq edilmişdir. Tədqiqat zamanı genetik fondun mühafizəsi, biomüxtəlifliyin, ekosistemin, təbii bitki novlərinin taksonomik tərkibi elmi əsaslarla araşdırılmış, Engler və APG III-IV sistemləri əsasında təhlil edərək, toxum və herbari nümunələri toplanılmışdır. Öyrəndiyimiz tədqiqat ərazisi antropogen təzyiqa məruz qalmışdır. Ərazinin bitki və torpaq örtüyünün ekoloji problemləri torpaqların antropogen amillərin təsiri altında eroziyaya uğraması, çirklənməsi, son zamanlar isə yaşayış məntəqələrinin, istirahət mərkəzlərinin plansız şəkildə genişlənməsi və digər proseslərlə əlaqədardır. Tədqiqat ərazimiz biosenozun tərkibi sayılan bitkilinin müxtəlifliyi ilə Azərbaycan respublikasının digər botaniki-coğrafi rayonlarından fərqlənir. Tədqiqatlar müvafiq qaydada aparılmış-hazırlıq, çöl və kameral işləri görülmüşdür.

Yasaqlıqda endemik bitkilər geniş yayılmışdır. İqlim dəyişənliyinin kompleks amillərinin təsiri nəticəsində bitkilərin bioekoloji xüsusiyyətləri formalaşmışdır. Fərqli torpaq, iqlim və relyef amillərinin bitkilərə təsiri ilk növbədə onların morfoloji, fizioloji, genetik və s. əlamət və xüsusiyyətlərinə təsir göstərir. Azərbaycan meşələrinin nadir inciləri: *Taxus baccata* L., *Pinus Kochiana Klotzch in C.Coch.*, *Cotoneaster saxatilis* Pojark., növləri, tədqiqatlar nəticəsində aşkar edilmişdir. Əsas meşə əmələ gətirən cinslər palıd, fıstıq və vələsdir.

Yasaqlıqda *şərq palıdı*, *şərq fıstıq* növləri dominantlıq təşkil edir. Tədqiqat apararkən ağac

növlərindən: *adi göyrüş*, *adi fıstıq*, *şərq vələsi*, *göyçay vələsi*, *adi vələs*, *gürcü palıdı*, *qərb palıdı*, *şabalıdyarpaq palıd*, *qafqaz cökəsi*, *ürəkvari yarpaq cökə*, *hamar dağdağan*, *qafqaz dağdağanı*, *yalançı çinaryarpaq ağcaqayın*, *gözəl ağcaqayın* və s. kol bitkilərindən: aşağı qurşaqlı meşəaltı bitkilərdən *yemişan*, *zoğal*, *alça*, *ziyilli gərməşov*, *enliyarpaq gərməşov*, *itburnu*, *böyürtkən*, *əzgil* və s. bitkilər elmi əsaslarla araşdırılmışdır. Tədqiqat ərazisində 1500-1600 m hündürlükdə fıstıq meşələrinin doluluğu 0,8-0,9 olduğu halda, göstərilən hündürlükdə yuxarı qalxan meşənin doluluğu yavaş-yavaş azalır, meşə döşənəyi nazıqləşir. Dəniz səviyyəsindən 1800-2000 m hündürlükdə yuxarı dağ-meşə qurşağı yayılmışdır. Burada seyrək bir-birindən aralı meşə əmələ gətirən *şərq fıstıqı*, *şərq palıdı* yayılmışdır. Hesablamaya görə dəniz səviyyəsindən 1100-2000 m bitən ağacların orta hesabla hündürlüyü 15-20 m, diametri 40-80 sm olmuşdur.

Tədqiqat ərazisində hündürlüyə qalxdıqca ağacların seyrəlməsi və cavanlaşması müşahidə olunur. Yaruslarda ağacların müqaisəli şəkildə, yəni istər boy, istərsədə yarpaq və meyvələrdə gözə çarpacaq dərəcədə fərqlilik tərəfimizdən tədqiq edildi.

Qızılca Dövlət Təbiət Yasaqlığının flora tərkibi bir çox tədqiqatçılar tərəfindən tədqiq edilmişdir. Lakin, bu məlumatlar yasaqlığın müasir vəziyyəti, onların taksonomik tərkibi, fitosenoloji quruluşu və bioekoloji xüsusiyyətləri haqqında dolğun cavab vermir. Aparığımız tədqiqatlar zamanı meşə arealı, bioekoloji və fitosenoloji quruluşu müəyyən olunmuşdur. Fitosenoloji quruluşuna görə arid ərazilər olan meşə bitkilik tipi iki formasıya sinfi: tuqay meşələri və kserofit seyrək meşəlik ilə təmsil olunmuşdur. Ədəbiyyat mənbələrinə və internet məlumatlarına əsaslanaraq qeyd edirik ki, fıstıq meşələri 1340, vələs meşələri 1240, palıd meşələri isə 900 ha ərazini əhatə edir, seyrək meşəliklər 307 hektar sahədə yayılmışdır. Meşələrdə, həmçinin, ağcaqayın, göyrüş, müxtəlif meyvə ağac cinsləri, onlarla dərman bitkiləri, endemik bitkilər geniş

yayılmışdır. Ərazidə meşəsiz sahələr qeydə alınmışdır, monitorinqi aparılmış, kserofit bitkilərin üstünlük təşkil etməsi tərəfimizdən qeyd edilmiş, fotosəkillər çəkilmişdir. Yasaqlıq ərazidə tropik və subtropik sarı, qəhvəyi torpaqlarında təbii halda hidrofıtlar, mezofıtlar, kserofıtlar inkişaf edirsədə, həyətəyən sahələrdə qida əhəmiyyətli ağac və kollar, dekorativ bitkilər mədəni şəraitdə becərilir. Təbii bitkilərin ekspozisiyaları meşə əmələ gətirən cinslərdən, yanaşı cinslərdən, yaruslardan, meşəaltı bitkilərdən ibarətdir. Ekspozisiyalarda subalp, alp, müxtəlif tipli meşə, çəmən, çöl, səhra bitkiləri inkişaf edir. Tədqiqat ərazisində yasaqlıq statusu verilməzdən önce məhv edilmiş meşəliklərin yerində *yemişan (Crataegus oruentalis)*, *əzgil (Mespilus germanica)*, *itburnu (Rosa canina)*,

qaratikan (Paliurus spina) kollarından ibarət cəngəlliklər əmələ gəlmişdir. Yasaqlığın bitki örtüyündə bozqırlar xüsusi rol oynayır. Lakin bir çox bozqır fitosenozları öz arealını qısaltmış, bəziləri məhv olma təhlükəsinə məruz qalmışdır. Onların bir çoxu zonallığını itirmiş, xırda sahələrdə monodominant senozlar kimi qalmışdır. Bu formasiyalarda *Artemisia lerchiana*, *A.caucasica*, *A. scoparoides*, *A.szovitsiana*, *A.gropyron desertorum*, *A.pectinatum*, *Eremopyrum orientale*, *Petrosimonia brachiata*, *Bromus japonicas*, *Koeleria caucasica*, *Dactylis glomerata*, *Bothriochloa ischaemum*, *Lepidium vesicarium*, *Kochia prostrate*, *Brachypodium rupestre*, *Limonium meyeri*, *Astragalus bungeanus*, *Anthemis candidissima* daha çox yayılır.

Qızılca Dövlət Təbiət Yasaqlığının ekspozisiyası və yarular

Ekspozisiyalar	Cənub	Cənubi-şərq	Cənubi-qərb	Şimal-qərb	Şimal-şərq
Meşə ə. g cinslər	Palıd L., Vələs L., Şərq fıstığı,	Palıd L., Vələs L., Ağcaqayın L.	Palıd L., Vələs L.(dəmirqara)	Palıd L., Şərq fıstığı	Vələs L., Şərq fıstığı, Cökə L
Yanaşı cinslər	Ağcaqayın L., GöyrüşL., Cökə L.,Qoz, Şərq fıstığı, Vələs L(dəmirqara)	Göyrüş L., Vələs L(dəmirqara)	Palıd L., Ağcaqayın L., Göyrüş L., Şərq fıstığı, Cökə L, Vələs L(dəmirqara)	Ağcaqayın L., Göyrüş L., Vələs L(dəmirqara), Palıd L.. Cökə L., Qarağac L. Dağdağan L.	Ağcaqayın L., GöyrüşL., Cökə L., Şərq fıstığı, Vələs L(dəmirqara)
I- yarus	Vələs L., Palıd L.. Şərq fıstığı, Qoz, Ağcaqayın L.,	Vələs L., Palıd L	Vələs L., Palıd L. Şərq fıstığı, Ağcaqayın L., Göyrüş L.,	Vələs L (dəmirqara), Palıd L	Vələs L., Palıd L.. Şərq fıstığı, Ağcaqayın L.,
II-yarus	Cökə L., Göyrüş L., Palıd L.. Ağcaqayın L., Ardıc L. Ağcaqayın L., Şərq fıstığı, Vələs L.(dəmirqara)	Ağcaqayın L., Göyrüş L., Vələs L., Ardıc L.	Palıd L, Vələs L., Şərq fıstığı, Ağcaqayın L.,	Ağcaqayın L., Göyrüş L., Vələs L., Ardıc L. Cökə L., Şərq fıstığı,	Cökə L., Göyrüş L.. Ağcaqayın L., Şərq fıstığı, Vələs L.(dəmirqara)
III yarus	Vələs L.(dəmirqara), Palıd L..	Vələs L.(dəmirqara), PalıdL..AğcaqayınL.,Göyrüş L.,	Vələs L.(dəmirqara),AğcaqayınL.	Vələs L.(dəmirqara), Palıd L.. Ağcaqayın L.,GöyrüşL.,	Vələs L.(dəmirqara),Palıd L.. Ardıc L
Meşəaltı bitkilər	böyürtkən, İtburnu, yemişan, əzgil, alça, zoğal, murdarça	böyürtkən, İtburnu, yemişan, əzgil, alça, zoğal,	findıq, İtburnu, yemişan, əzgil, alça, zoğal,	böyürtkən, İtburnu, yemişan, əzgil, alça, zoğal,	böyürtkən, İtburnu, yemişan, əzgil, alça, zoğal, findıq,

Meşədə ağacların çətiri, gövdəsi, kök sistemi və torpağın səthində olan meşə döşənəyi hamısı bir-birini tamamlayır. Ərazidə ağaclar kök sistemi əmələ gətirərək torpağın struktur-aqreqat tərkibinin yaxşılaşdırır, yamacların torpağını bir tor kimi aralarına alıb bərkidir. Müəyyən edilmişdir ki, yaşı 130-140 olan palıd hər biri 10-12 m uzunluğunda olan 9-10 üfiqi kök əmələ gətirə bilər.

Nəticə: Yasaqlıqda geobotaniki tədqiqatlar, çöl tədqiqat və komeral tədqiqatlar aparılmışdır. Ərazidə 423 növdən artıq bitki aləminə malik təbii qrupları vardır ki, bunlarda zəngin florosestik tərkibliyidir. Meşənin bitki örtüyünün təhlillər nəticəsində 25 fəsiləyə mənsub olan 77 ağac və kol növü müəyyən olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. T.S.Məmmədov "Azərbaycan Dendroflorası. I-IV cildləri. Bakı "Elm" nəşriyyatı-2011-2015 2. Древесные породы Мира, м 2. М. «Лесная промышленность», 1982. 3. Quliyev V.Ş., Xəlilov M.Y. Dendrologiya. Bakı, 2000. 260 s. 4. Məmmədov Q.Ş. Xəlilov M.Y. Ekoloqların məlumat kitabı. "Elm" nəşriyyatı. Bakı: 2003. 5. Əsgərov A.M. Azərbaycanın ali bitkiləri. Azərbaycan florasının konspekti I-II-III cild. Bakı: Elm, 2005, 2006, 2008. 6. Qurbanov E.M. "Ali bitkilərin sistematikasını" Dərslik. "Bakı Dövlət Universiteti" nəşriyyatı, 2009, 429 s. 7. Qurbanov E.M. "Dərman bitkiləri" Dərslik. Bakı. Bakı Universiteti" nəşriyyatı 2009. 8. Bayramova A. Azərbaycanın qərb bölgəsinin xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin flora biomüxtəlifliyi. Bakı - Elm – 2013. 9. Məmmədov Z. Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamacı torpaqlarının ekoloji qiymətləndirilməsi. Bakı-Elm-2014.

Таксономический состав и экспозиция государственного природного заказника «Кызылча»

М.Ю.Гасанова, Н.Г.Мамедова., С.Алиева, Л.А.Атаева

В статье приведена информация о таксономический состав и экспозиция в «Кызылча» государственного природного заповедника. Изучала биологию растений, биоэкологические особенности. В ходе исследований, проведенных нами, биологическое разнообразие флоры было тщательно изучено, включая видовой состав, биоэкологические особенности, рельеф и распространение деревьев и кустарников. В ходе исследования таксономический состав генетического фонда, биоразнообразия, экосистемы и естественной растительности изучался на научной основе.

Ключевые слова: *Экспозиция, формация, ассоциация.*

Taxonomic composition and the exposition of the Golden State Nature Reserve

M.Y.Hasanova, N.H.Mammadova., S.Alieva, L.A.Ataeva

The article provides information on the taxonomic composition and exposure in the «Qızılca» State Natural Reserve. Studied plant biology, bioecological features. ekspozisiya, formasiya, assosasiya. Studied plant biology, bioecological features. In the course of the research conducted by us, the biological diversity of the flora has been thoroughly studied, including the species composition, bioecological features, relief and distribution of trees and shrubs. In the course of the study, the taxonomic composition of the genetic stock, biodiversity, ecosystem and natural vegetation was studied on a scientific basis.

Keywords: *Exposition, formation, association.*
